

پژوهشی در مضامین کتبیه‌های قرآنی مناره‌های شاخص اسلامی در ایران

زهرا پور شعبانیان*

چکیده

مناره به عنوان یکی از مهمترین بناهای در میان همه گونه‌های بناهای اسلامی، از نظر تاریخ، فرهنگ و معماری به شمار می‌آید. این سمبول معماری، با عملکردهای میل راهنمای، مأذنه «جایگاه اذان» و نماد پیروزی، تحولات گوناگونی از لحاظ فرم و تزیینات را پشت سر نهاده است. هنرمندان مسلمان تزیینات متنوعی همانند کتبیه‌نگاری بر بدنه مناره‌ها انجام داده‌اند. این کتبیه‌ها به عنوان اسناد زنده تاریخی مفاهیم شاخصی از فرم، تزیینات، موقعیت قرارگیری، بانیان و مواد و مصالح به کار رفته در مناره را نشان می‌دهند. یکی از مهمترین بخش‌های کتبیه‌نگاری در مناره‌ها تزیینات قرآنی آن‌هاست. حال این پرسش مطرح می‌گردد؛ هدف معماران مسلمان از به کار بردن آیات قرآنی و اسماء جلاله در کتبیه‌ها چه بوده است؟ بر مبنای پرسش فوق هدف پژوهش حاضر این است که با بهره‌مندی از روش توصیفی-تحلیلی و با اتكا به منابع مطالعاتی و بررسی‌های میدانی به معرفی و تجزیه تحلیل مضامین کتبیه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی پردازد، تا زمینه پاسخگویی به پرسش مطرح شده، فراهم گردد. برآیند چنین بررسی را می‌توان در نشان دادن صورت، به عنوان مظاہری از آیه‌های حق تعالی مشاهده نمود. مضامین قرآنی با مفهوم یگانه توحید، حضور خداوند و مراتب تقرب را به نمایش می‌گذارند و بناهای گوناگون را چون مجموعه‌ای متعدد و ظرفی مطابق با تفکر تنزیه‌ی دینی جلوه‌گر می‌سازند.

واژه‌گان کلیدی؛ مناره، ایران، کتبیه، آیات قرآنی، اسماء جلاله

*: دکتری باستان‌شناسی (هنر معماري اسلامي)
zahra_pourshabian@yahoo.com

کلمه منار از ریشه «نار» و «نور» با معنای لفظی چراغ دان و جای بلند که بر فراز آن چراغ افروزنده معنای روشنایی را تداعی می‌کند، این لغت به معنای جایگاه آتش و یا جایگاه نور است، و از نظر استعاری به معنای برجی است، که از فراز آن نور پراکنده می‌شود و راهنمای انسان در تاریکی است و نیز ستون بسیار بلند که از آجر و یا سنگ ساخته می‌شده و بر بالای آن اذان می‌گفتند (پادشاه، ۱۳۳۵، ج ۶، ص ۴۱۳۶؛ نفیسی، ۱۳۵۵، ج ۵، ص ۱۳۵۲). مناره‌ها همواره به عنوان مهمترین و جالبترین بنای در میان بنای‌های اسلامی به شمار می‌آیند. تعداد فراوان آن‌ها در اقلیم‌های جغرافیایی مختلف در دوران پیش از اسلام نشات گرفته از عملکردهای بنیادین آن‌ها بوده است که بعدها در دوران اسلامی نیز مورد توجه قرار گرفته است. فرم مناره‌های ایرانی ریشه در معماری پیش از اسلام، و بنای‌ای زیگوراتی همانند «چغازنبیل» مربوط به دوران ایلامیان، آتشکده‌های مقدس همانند «کعبه زردشت» مربوط به دوران هخامنشیان و میل‌های راهنمای همانند «آزاده» یا «ازدها» مربوط به دوران اشکانیان، و یا منار بزرگ «فیروزآباد»؛ مربوط به دوران ساسانی دارد (واندنبرگ، ۱۳۴۸، ص ۵۷، ۲۷). نمونه‌های شاخص مناره‌ها در کاربرد میل‌های راهنمای در کنار راههای کاروانی قدیم و دشت‌های وسیع به چشم می‌خورد تا هدایت رهگذران، کاروانیان، پیکها و جنگاوران باشند (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۲). برخی از میل‌ها و مناره‌ها مانند برج دریایی و فانوس مورد استفاده قرار می‌گفتند (پیرنیا، ۱۳۹۴، ص ۳۳۵).

این‌گونه مناره‌ها به سه علت شاخص پدید می‌آمدند؛ نخست جهتیابی کشتی‌ها در تاریکی شب، دوم جلوگیری از خطر در گل نشستن کشتی‌ها و سوم خبررسانی به پایگاه‌ها و شهرهای زمینی یا کشتی‌ها در صورت حمله دزدان دریایی (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۳).

علاوه بر جنبه راهیابی، با توجه به موقعیت قرارگیری، ساختار معماری و نوع تزیینات کتیبه‌نگاری؛ مناره در جایگاه نشان و نماد پیروزی در دوران‌های مختلف تاریخی نیز کاربرد داشته است. برج‌های پیروزی سلطان مسعود سوم و مناره بهرام شاه در پایتخت غزنی با ساختاری مشکل از یک برج آجری پخته ایستاده بر روی یک پایه سنگی هشت ضلعی نمونه‌ای شاخص از برج‌های یادمان پیروزی هستند (Petersen, ۲۰۰۲، ص ۴). با ورود مسلمان به سرزمین ایران مناره‌های عظیم و مرتفع به عنوان سمبلی برای اعلام حضور اسلام در بنای‌های مختلف مذهبی و غیرمذهبی به کار رفت، و غالباً در آن‌ها بر نقشه محوری و جهت قبله تاکیده شده است. شکل مناره‌ها از میراث مرکبی برخوردار است؛ برخی را از

زیگورات‌ها یا برج‌های معابد و یا میل‌های راهنمای راهنمای در ایران باستان الگوبرداری نموده‌اند. هر یک از این فرم‌ها نشانگر قدرت تغییر خلاق هنر اسلامی است که در طرح‌های عظیم ساختمانی به کار رفته است (هیلن برند، ۱۳۹۱، ص ۴۷)، و اصلت آن‌ها در هم آمیختن با عوامل موجود در گذشته سرزمین‌های مفتوحه است. بدین گونه فرم‌های معماری مقدس اسلامی به هنگامی زاده شد که با کامیابی الگوهای نوینی را ابداع نموده و فضاهایی درخور و مناسب برای نیایش اسلامی طرح افکنده است (بوکهارت، ۱۳۹۲، ص ۳۲). به کاربردن واژگانی همانند گلستانه، ماذنه در راستای کاربری مذهبی مناره در دوران اسلامی به وجود آمده و جایگاه اذان و مؤذن در ساختار مذهبی را تداعی می‌نموده است (نفیسی، ۱۳۵۵، ج ۵، ص ۳۶۷۰). با توجه به ارتفاع بلند مناره‌ها در سرزمین‌های مختلف اسلامی بالاخص ایران، می‌توان دریافت این مناره‌ها بیشتر از آن که جنبه ماذنه داشته باشند، سمبول آواز ملکوتی اسلام بوده‌اند که در کنار مساجد و بقاع متبرکه ساخته می‌شده است (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۴).

فرم اکثر این مناره‌ها مرکب از میله آجری استوانه‌ای ساده با پایه مربع شکل هستند، که دارای تزیینات باشکوه آجری و کتیبه‌نگاری می‌باشند (اتینگهاوزن-گرابر، ۱۳۸۳، ص ۳۸۵). هنرمندان مسلمان با ارائه طرح‌های مختلف تزئینی توازنی موزون در فرم‌های ساختاری مناره‌ها پدید آوردند. آشکارا برخی از آنان به جهت ارتباط با مسجد، ماذنه بوده‌اند و تعداد زیادی از آن‌ها با توجه به تزیینات مفصل، ارتفاع و کتیبه‌نگاری‌های شاخص بر اساس اعتقاد حامیان در جوار نمازخانه‌های خصوصی و یا اقامتگاهی در شهر ساخته شدند. انتخاب آیاتی از قرآن برای کتیبه‌ها نشان می‌دهد که مناره یادبودی به افتخار یک نفر شاهزاده و نشانه‌ای از ایمان او بوده است (اتینگهاوزن-گرابر، ۱۳۸۳، ص ۳۸۵-۳۸۶). در نهایت وجود انواع مناره‌ها با فرم و تزیینات مختلف کتیبه‌نگاری با مضامین قرآنی در کنار بنای‌های مذهبی یا عام‌المنفعه وجهی از بیان عقاید دینی را در بر داشته است. بر این مبنای هدف از پژوهش فوق بررسی مضامین و آیات قرآنی در مناره‌های شاخص از قرون اولیه اسلامی تا دوران قاجاریه را شامل می‌شود تا بتوان دیدگاهی جامع نسبت به کتیبه نگاری مذهبی در این سمبول معماری پیدا نمود.

منابع مطالعاتی بر مبنای طرح پژوهش در گروه‌های مختلف جای گرفته‌اند؛ گروه اول شامل کتاب‌های معماری اسلامی همانند؛ ویلبر (۱۳۶۵)، کیانی (۱۳۷۶)، اتینگهاوزن (۱۳۸۳)، هیلن برند (۱۳۹۴)، پیرنیا (۱۳۹۴) و غیره است، که در بررسی مناره‌های شاخص اسلامی، تزیینات و کارکرد آن مطالب جامعی عنوان نموده‌اند، گروه دوم منابع بررسی آیات و مضامین قرآنی است، گروه سوم شامل منابع و مقالات معاصر معماری اسلامی همانند؛ حاتم، استیری (۱۳۸۸)، آزاد (۱۳۹۲)، موسوی‌تبار، صالحی کاخکی (۱۳۹۴)، موذن (۱۳۹۵) و غیره است که به صورت منفرد ویژگی‌های شاخص برخی مناره‌ها را عنوان نموده‌اند. در هریک از منابع فوق مناره و تزیینات کتبیه‌نگاری از دیدگاه مختلفی بیان شده است در مقاله حاضر سعی شده بصورت جامع و تطبیقی محوریت آیات و مضامین قرآنی مورد توجه قرار گیرد.

روش پژوهش

مطالعات کتابخانه‌ای جامع، دیدگاهی روش و جامعی نسبت به موضوع در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد، بر این مبنای اسناد و متون قرآنی، معماری و هنر در راستای موضوع مورد مطالعه قرار گرفته است، و داده‌های حاصل از مطالعات با استفاده از روش تحلیلی- توصیفی بیان گردیده است.

مناره در معماری اسلامی ایران

با ورود به سبک ایرانی در معماری مناره، ویژگی‌های زیباشناسی اهمیت والایی می‌یابد. از لحاظ فرم، مناره‌ها با ارتفاع بلند خود، که بسوی آسمان برا فراشته است نظر را به بالا می‌کشاند و عظمت را القاء می‌کند و عظمت، خود یک زیبائی شدید است. در واقع عظیم نقطه مقابل زیبا است، این واژه یک نوع زیبائی خاص و شدیدی را توصیف می‌کند که بوسیله مشاهده موجودات یا اشیائی که دارای عظمت و جلال و جذبه هستند، احساس می‌گردد (وزیری، ۱۳۶۳، ص ۱۸۲-۱۸۳). مناره‌های ایرانی بواسطه ارتفاع زیادی که داشته بیشتر به عنوان نشانه‌ای برای بنا به کار می‌رفته‌اند، و صرفاً کاربرد ماذنه نداشته‌اند (زکی، ۱۳۹۰، ص ۵۲-۵۳). در قرون اولیه تک مناره‌ها در معماری ایرانی فراوان هستند، کاربرد جفت مناره، اضافه بر عظمت، تقارن را نیز القا می‌کند و قرینه‌سازی مشخصه غالب هنرهای هندسی ایرانی، بخصوص معماری، است. همچنین مناره‌های دوگانه کاربرد ایستایی و نیارشی نیز داشته‌اند و بر روی کناله‌های سر در سوار شده و از رانش چند آن پیشگیری

می‌کرده است (پیرنیا، ۱۳۹۴، ص ۳۵۴). البته این ویژگی در معماری ایرانی مشهودتر از فرهنگ معماری شام، مصر و مغرب است. مناره‌های ایرانی تناسبات یکسانی دارند این ویژگی کمتر در فرهنگ‌های مذکور دیده می‌شود. مناره‌های ایران مرکزی، قاعده‌ای مربع داشته‌اند «تاریخانه، مسجد نائین» و مناره ساده مدور در شمال شرق ایران ظاهر شده است «کلان در بخارا و سنگ بست» و همراه سلجوقیان به ایران مرکزی آمده است «مناره کاشان ۴۶۶ هجری قمری و مناره ساوه ۵۰۴ هجری قمری» (بوب-آکرم، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۱۱۶۴). قرن پنجم هجری قمری همزمان با ظهور گونه‌های بسیاری از مناره‌های استوانه‌ای ایرانی بوده است، که سیری از تکامل را در سده‌های پیشین طی نموده‌اند. این مناره‌های رفیع با ارتفاع حدود ۳۰ متر به نسبت اوجی که می‌گیرند، باریک‌تر می‌شوند و همین امر موجب می‌شود ارتفاع آن‌ها بیشتر به نظر برسد. پله داخلی آن‌ها به دور میله مرکزی می‌پیچد و سراپا پوشیده از تزیینات آجری هستند (هیلن برند، ۱۳۸۵، ص ۱۵۲-۱۵۳). عمدۀ این تزیینات نوارهایی با طرح‌های هندسی یا کتیبه است، خود همین نوارهای پهن مشتمل بر انواع آجرچینی هستند. این تزیینات به نمای خارجی مساجدی که مناره‌ها به آن‌ها تعلق دارند سرایت نمی‌کند، خصوصاً در مناره‌های منفرد به عنوان وسیله‌ای برای نمایش عرصه بیرونی ساخته شده‌اند که عملکرد مذهبی را در خود مستتر نموده‌اند (هیلن برند، ۱۳۸۵، ص ۱۵۳-۱۵۲). مناره‌های استوانه‌ای ایران در دوران سلجوقی، از نظر شکل تنوع شگفت‌انگیزی را به وجود آورده‌اند. پایه‌های کوتاه با پره‌های مثلثی یا نیم دایره‌ای و یا ترکیبی از این دو، برخی هشت ضلعی با طاقمه‌های بسته «گلپایگان»؛ یا در همکف مربع و در نما ستون‌وار «خسروگرد»؛ گاهی نیز یک پایه چهار گوشه بسیار ساده یک تنه میانی هشت ضلعی را حمل می‌کند که روی آن تنه مدور قرار دارد «چهل دختران اصفهان» (هیلن برند، ۱۳۸۵، ص ۱۵۵). آثار ساختمانی دوره ایلخانیان، مرحله‌ای از تاریخ پیوسته معماری اسلامی ایران است و فرم‌های دوره‌های قبل و خصوصیات طرح و جزئیات آن‌ها را منعکس می‌کند. سبک معماری دوره ایلخانیان مستقیماً از سبک آثار ساختمانی دوره سلجوقی اقتباس شده است (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۳۳). وقتی ساختمان‌ها در نقاط معمور بنا می‌شوند، یا راههای ارتباطی به دقت به آن ناحیه مرتبط می‌شوند و یا اینکه به راههای ارتباطی توجهی نمی‌شد و در آن صورت خیابان‌ها و کوچه‌ها طوری تغییر داده می‌شوند که از مقابل بنا عبور کنند. تعدادی از ساختمان‌های باقی مانده آن دوره در کنار خیابان‌هایی قرار دارند که از خود ساختمان قدیمی ترند. نمای خارجی

جنوبی ساختمان نطنز طوری ساخته شده که با مسیر خیابان نامنظمی که قبلًاً وجود داشته مطابقت داشته باشد. سر در اصلی و یک مدخل مسجد جامع اشتراجن مستقیماً به کوچه‌های باریک باز می‌شوند و یا دو نمای خارجی امامزاده با باقاسم در اصفهان در یک زاویه غیر معمولی در تقاطع دو کوچه باریک به هم متصل می‌شوند، در نتیجه سر در مدخل اصلی تزیین می‌شود. استادانه‌ترین و از منظر معماری زیباترین وسیله اهمیت دادن به سر دری که به خیابان باز می‌شد، بلند ساختن آن و قرار دادن دو مناره در دو طرف آن بود. این نوع معماری از دوره ایلخانیان به بعد متداول گردید و نمونه‌های باقی مانده در اشتراجن، قم، ابرقو و اصفهان گویای این سبک هستند (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۴۲-۴۳). مناره‌های ایلخانی دارای پله‌های معمولی داخلی مارپیچ بوده که دور ستون مدور آجری می‌گردد (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۶۱).

سلجوقیان از نظر مذهب اهل تسنن و متعصب بودند، لیکن مذهب شیعه با طریقه دوازده امامی خود اعتقاد همیشگی مردم ایران را به خود جلب کرد و دو تمایل دینی در معماری دوره سلجوقی و ایلخانی انعکاس خود را نشان داد؛ یکی رغبت و تعلق خاطر به تصوف یا عرفان اسلامی و دیگری محبت و اخلاص به امامان، امامزاده‌ها و قدیسان محلی ایران در شهرهایی مانند مشهد، قم، امکنه مقدس شیعه در عراق مقبره ائمه و افراد خاندان آنان که مورد توجه خاص قرار گرفت و توجه در ساختن و تزیین آن‌ها به عمل آمد و در سرتاسر خاک ایران هزاران امامزاده به عنوان عمل ثواب ساخته شد. قبر عرفا و مقدسین بر جسته محلی مراکز روحانی نواحی و مناطق گردید؛ مانند مقبره بازیزید بسطامی در بسطام که طی قرون متعدد چندین بار ساخته شد و یا چیزهای تازه‌ای به آن افزوده شد (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۳۴). در دوره سلجوقیان و ایلخانیان ساختمان‌های دینی از قبیل؛ مساجد، مدارس و زیارتگاه‌ها و مقبره‌ها بر ساختمان‌های غیر دینی رجحان داده شد و این نشانه کامیابی اقتصادی آن زمان است. خصوصاً بیشترین کوشش سلجوقیان در ساختمان مساجد متمرکز گردیده بود، که در قرون اولیه اسلام در ممالک مختلف بصورت خاصی بروز نموده بود و در ایران با عوامل و عناصر معماری ساسانی ترکیب شد و شکل مشخص ایرانی به خود گرفت. مساجد سلجوقی تحول تدریجی الگوی کلی مساجد ایرانی را نشان می‌دهند، وحدت ترکیب در این نوع مسجد در اواخر این دوره به وقوع پیوست (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۳۴). پس از تحولات مناره سازی دوران سلجوقیان و ایلخانان، تیموریان از مناره‌های زوجی در نمای خارجی بهره گرفتند و ساقه آن را از روی پشت بام مجاور ایوان

آغاز کردند. بدنه مناره‌ها را به صورت نسبتاً باریک و ظریف «مسجد گوهرشاد» ارائه دادند. دوران درخشان معماری صفویه با الگو پذیری از سبک مناره سازی پیشین ادامه یافت؛ آنان نیز مناره‌های زوجی پیشین را مورد استفاده قرار دادند و نمای خارجی بدنه را از بالای ایوان‌ها نمایان ساختند. انواع تزیینات کاشی‌کاری، کتیبه‌نگاری و مقرنس‌کاری زینت دهنده مناره‌های این دوران بود (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۳۸-۳۳۹).

از میان شمار قابل توجهی از مناره‌های دوران اسلامی ایران می‌توان شاخص‌ترین آن‌ها را در بناهای مذهبی، غیرمذهبی و عام المنفعه با ذکر انواع فرم و موقعیت قرارگیری به این گونه طبقه‌بندی نمود:

مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»

مناره	دوره و سال ساخت	فرم	تعداد	عملکرد	مکان قرارگیری
مسجد سیراف	قرن اولیه هجری	مدور	۱	نمادی-مذهبی	حاشیه شرقی دروازه
مسجد شوش	قرن اولیه هجری	مدور	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال شرقی مسجد
مسجد عتیق اصفهان	قرن دوم هجری	مدور	۲	نمادی-مذهبی	دو سوی نمای گنبدخانه
حرم امام رضا	قرن دوم هجری	مدور	۲	نمادی-مذهبی	در صحن بقعه
مسجد تاریخانه دامغان	قرون اولیه هجری	مدور	۲	نمادی-مذهبی	بیرون از بنای اصلی مسجد
مسجد فهرج	قرون اولیه هجری	استوانه‌ای	۱	نمادی-مذهبی	در کنار نمای جنوب غربی مسجد
مسجد نائین	»۳۵۰. ۵. ق«	منشوری	۱	نمادی-مذهبی	در جوار طاقگان مسجد
مسجد نیریز	»۳۶۳. ۵. ق«	مدور	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمالی مسجد
سنگ بست	»۴۱۹-۳۷۸. ۵. ق«	استوانه‌ای	۱	نمادی-مذهبی	متصل به بنا
مسجد پامنار زواره	»۴۶۱. ۵. ق«	مدور	۱	نمادی-مذهبی	زاویه جنوب شرقی مسجد
مسجد جامع کاشان	»۴۶۶. ۵. ق«	مدور	۱	نمادی-مذهبی	زاویه جنوب شرقی مسجد
برسیان	»۴۹۱. ۵. ق«	مدور	۱	نمادی-مذهبی	متصل به ساختمان مسجد
چهل دختران	»۵۰۱. ۵. ق«	مخروطی	۱	نمادی-مذهبی	منفرد
مسجد ساوه	»۵۰۴. ۵. ق«	استوانه‌ای	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال شرقی

متارهای ایرانی؛ «نگارنده»					
متاره	دوره و سال ساخت	فرم	تعداد	عملکرد	مکان قرارگیری
بسطام	سلجوqi «۵۱۴. ۵. ق»	محرومی	۱	نمادی-مذهبی	متصل به دیوار مسجد
گار	سلجوqi «۵۱۵. ۵. ق»	مدور	۱	نمادی-مذهبی	منفرد
خرگان	اواخر قرن پنجم اوایل قرن ششم هجری	مدور	۱	نمادی-مذهبی	منفرد
مسجد گز	سلجوqi قرن ششم هجری	محرومی	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال غربی مسجد
مسجد جامع زواره	سلجوqi «۵۱۳-۵۵۱. ۵. ق»	محرومی	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال غربی مسجد
گلدسته دردشت	سلجوqi	محرومی	۲	نمادی-مذهبی	متصل به ساختمان مسجد
مسجد علی	اواخر قرن پنجم اوایل قرن ششم هجری	محرومی	۱	نمادی-مذهبی	گوشه شمال غربی مسجد
خسروگرد	سلجوqi «۵۵۵. ۵. ق»	محرومی	۱	راهیابی	منفرد
ساریان	سلجوqi «۵۵۰-۶۸۸. ۵. ق»	مدور	۱	نمادین	منفرد
زیار	«۶۸۸-۵۵۰» ق	مدور «محرومی»	۱	نمادی-مذهبی	مسجد از میان رفته
رهروان	«۶۸۸-۵۷۵» ق	محرومی	۱	نمادی-مذهبی	سرسراي متار از میان رفته
مسجد علیشاه	ایلخانی «۷۱۶-۷۲۲. ۵. ق»	از میان رفته	۱	نمادی-مذهبی	متصل به مسجد
شیخ عبدالصمد اصفهانی	ایلخانی «۷۲۵. ۵. ق»	استوانهای	۱	نمادی-مذهبی	بین سردر خانقه و سردر مسجد
دارالضیافه	ربع اول قرن هشتم هجری	محرومی	۲	نمادین	متصل به بنا
گنبد سلطانیه	ایلخانی «۷۱۵. ۵. ق»	استوانهای	۸	نمادین	متصل به گنبد
مسجد جامع اشترجان	ایلخانی «۷۱۶. ۵. ق»	استوانهای	۲	نمادی-مذهبی	متصل به سردر ورودی
دردشت	نیمه قرن هشتم هجری	محرومی	۲	نمادین	متصل به بنا
باقوش خانه	قرن هشتم هجری	محرومی	۲	نمادین	بنا از بین رفته است
مسجد کبود	قراقویونلو «۷۹۵-۸۴۶. ۵. ق»	-	۴	نمادی-مذهبی	متصل به مسجد
مسجد گوهرشاد	تیموریان «۸۲۱. ۵. ق»	مدور	۲	نمادی-مذهبی	متصل به نمای گنبدخانه مسجد
زین الدین	نیمه دوم سده نهم هجری	مدور	۱	نمادی-مذهبی	خانقه از میان رفته است

مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»

مناره	دوره و سال ساخت	frm	تعداد	عملکرد	مکان قرارگیری
حرم حضرت معصومه <small>علیها السلام</small>	-	مدور	۶	نمادی-مذهبی	متصل به صحن و بقعه
مسجد امام (جامع عباسی)	صفویان «۱۰۴۰-۱۰۲۱ ق.»	مدور	۴	نمادی-مذهبی	متصل به نمای وروید و گنبدخانه
مدرسه چهارباغ	صفویان «۱۱۲۵-۱۱۱۸ ق.»	مدور	۲	نمادی-مذهبی	متصل به نمای سردر
مسجد دو مناره سقز	افشاریه	مدور	۲	نمادی-مذهبی	صلع شرقی و غربی مسجد
مسجد دارالاحسان	قاجاریه «۱۲۲۸-۱۲۲۷ ق.»	مدور	۲	نمادی-مذهبی	متصل به نمای گنبدخانه
مسجد جامع همدان	قاجاریه «۱۳۴۳-۱۳۴۰ ق.»	مدور	۶	نمادی-مذهبی	دو مناره ایوان شمالی دو مناره ایوان جنوبی و دو مناره سردر مسجد

تزیینات مناره‌ها

در تمام مناره‌های دوران اسلامی آجر به عنوان عنصر شاخصی در سازه و تزیین مورد استفاده بوده است. گونه‌های مختلف آجر تزئینی را می‌توان در فرم‌های؛ آجر واکوب و آبال، آجر پیش‌بر، آجر مُهری، آجر تراش، آجرهای تزئینی قالبی و تراش، آجر آبساب، قواره بری مشاهده نمود. بر اساس اقلیم‌های مختلف جغرافیایی تزیینات گوناگونی بر روی آجرها صورت می‌گرفت (کیانی، ۱۳۷۶، ص ۵۱-۶۰). تزیینات نوارهایی با طرح‌های هندسی یا کتیبه در مناره‌های ایلخانی، مشتمل بر انواع آجرچینی هستند (ویلبر، ۱۳۶۵، ص ۶۱). آراستگی مناره زین‌الدین کاشان با آجرهای نازک به ضخامت ۶ سانتی‌متر نشان از ظرافت بالای معماران دارد (دیوالافوا، ۱۳۷۱، ص ۲۱۰).

کاشی به عنوان دومین عنصر تزیینی در بنای مناره‌ها کاربرد گسترده‌ای دارد. انواع کاشی‌کاری در قالب فرم‌های گره‌کشی، معرق‌کاری، کاشی هفت رنگ، مُعقَلی و خط بنایی در تزیین بخش‌های بیرونی مناره به کار می‌روند. مناره‌های زیبای مسجد کبود تبریز با کاشی‌های نفیس فیروزه‌ای رنگ زیبا با نقش و نگارهای خوش‌نما پوشیده شده‌اند (دیوالافوا، ۱۳۷۱، ص ۵۷). سراسر بدنه گلستانه‌های مدرسه چهارباغ پوشیده از کاشی‌های مقرنس آبی رنگ زیبا و ظریفی است که بر حاشیه آن‌ها کلماتی به خط عربی و کوفی

با رنگ سیاه و زرد نقش شده است (دوگوبینو، ۱۳۸۳، ص ۱۵۸). سراسر مناره‌های مسجد با باباسوخته در اصفهان در کاشی مستغرق است، کلیه وجوده از بالا تا پایین با کاشی مینایی با نقوش ستاره‌ای شکل به رنگ‌های سبز و سفید بر زمینه لاجوردی پوشیده شده است. مناره کشیده مسجد از توده مارپیچ‌های سبز و سفید تشکیل می‌گردد، که در فواصل شان کاشی‌های آبی به کار رفته است (فلاندن، ۱۳۵۶، ص ۱۳۲).

سنگ نیز به عنوان یکی از مصالح سازه‌ای و تزیینی در بنای مناره است، به دلیل مقاومت این عنصر در اسکلت سازی مناره بصورت منفرد و یا با آجر مورد استفاده قرار می‌گیرد. علاوه بر پی‌سازی، از سنگ برای ازاره‌سازی به صورت اتصالات منظم و ریشه‌ای تا ارتفاعی قابل توجه، استفاده شده است.

می‌توان احتمال داد جفت و قرینه بودن مناره‌ها، تزیینات کاشی‌کاری و یا تذهیب آن‌ها از مختصات مناره‌های ایران بوده است که در سبک معماري عثمانی و دیگر ملل نفوذ نموده است (زمانی، ۱۳۴۸، ص ۵۶). در تزیینات مناره برای هنرمند مسلمان؛ بافت هندسی مطلوب‌ترین صورت ذهنی بوده زیرا بیان مستقیم فکر وحدانیت خداوند در پس کثرت بی حد عالم است (نجیب اوغلو، ۱۳۷۹، ص ۱۱۳). دایره، مربع و مثلث، صرفاً چند شکل نیستند. آن‌ها اساساً واقعیتی را در خود جای داده‌اند که درک آن به وسیله تاویل انسان را به دنیای تشابه، تمثیل‌ها و درنهایت به حقیقت می‌رساند (اردلان. بختیار، ۱۳۹۲، ص ۵۷). هنر اسلامی سرشار از تمثیل‌ها، رمزها و نمادهای متنوع است که هریک در وراء خود میدانی از معانی و حوزه‌های متفاوت را در بر می‌گیرد (رهنورد، ۱۳۹۲، ص ۳۴). امر متعالی یا قدسی در هنری که دارای وجه دینی است گاه با بیان تحریدی محض همچون اشکال هندسی و فرم‌های تزئینی، و زمانی با نمایش نمادین و رمزی و تمثیلی و گاه با تغییر شکل‌های بسیار جهت ارائه معنا و عمق حس، ایمان و تجربه دینی ظاهر شده است (رهنورد، ۱۳۹۲، ص ۱۸). درنهایت هنر اسلامی ماهیت تجلی وجود و ابعاد مشخصی از وحدانیت الهی در نظام بصری را پیدید می‌آورد (نجیب اوغلو، ۱۳۷۹، ص ۱۲۳). مقرنس‌کاری در حقیقت رابطه نعلبکی تاج مناره با بدنه آن است. بدین صورت با ساختن دو یا سه ردیف مقرنس در گلوگاه مناره، بدنه مناره شبیه گل شبیوری یا نیلوفر باز شده، دایره چند ضلعی بدست آمده و نعلبکی مناره که جایگاه مؤذن است بدست می‌آید (کیانی، ۱۳۸۶، ص ۳۴۶). مخروط کشیده‌ای که بر تارک آن‌ها قرار دارد با سرب پوشانده شده و به تزیینات سر نیزه‌ای شکلی ختم می‌شود. در روی هر یک از نعلبکی‌های آن مؤذنی قرار می‌گرفته و

از فراز آن به شیوه معین مومنین را به نماز دعوت می‌کرده است. تأثیر این تعدد صدا در مسجد که چندین مناره داشته قابل توجه بوده است و صدایها با طبیعت های مختلف متناسب با ارتفاع و فاصله که مؤذن ها را از یکدیگر جدا می ساخت در هم می آمیخت (هیلن براند، ۱۳۸۵، ص ۱۶۵). علاوه بر تزیینات هندسی، فرم های گیاهی در قالب شاخه، گل به نام های مشجر، مذهب، مورق، موشح، معشق، مظفر در تزیین مناره ها به کار می رود. کوفی معقلی بیشترین استفاده را در تزیینات بخش بیرونی مناره دارد، کتیبه های روی بدنه مناره در غالب انواع فرم های کوفی اجرا می گردد (فضائلی، ۱۳۹۰، ص ۱۴۹-۱۵۰). تاریخانه دامغان، مسجد نیریز، مناره سنگ بست، مناره خانقاہ شیخ عبدالصمد نطنزی اصفهانی نمونه هایی از مناره های مزین به کتیبه نگاری هستند.

با توجه به تنوع تزیینات در کتیبه نگاری؛ تزیینات قرآنی و آیات الهی در کتیبه ها به عنوان محور اصلی بررسی مورد توجه است و صرفاً کتیبه های قرآنی مناره های شاخص معرفی و طبقه بندی می گردد:

كتيه های قرآنی مناره های ايراني؛ «نگارنده»

مناره	منتن کتیبه	آیات قرآن	نوع کتابت
مسجد عتیق اصفهان	کتیبه اول: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»	-	کوفی
	مضمون کتیبه اشاره به اصل توحید و فهم عمیق دستورات الهی دارد	-	
	دور بدنه منار: «الله، محمد، علی»	-	
حرم امام رضا علیه السلام	حرم امام رضا علیه السلام مناره اول: صلوات بر پیامبر اکرم ﷺ امامان معصومین علیهم السلام آیه شریفه: «إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ الشَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَرْوَلْ»	آیه ۴۱ سوره فاطر	ثلث برجسته
	مضمون آیه کتیبه اشاره به بقای پدیده ها توسط خداوند دارد	آیه ۴۱ سوره فاطر	
	آیه شریفه: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا»	آیه ۱ سوره فتح	آیه شریفه: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا»
	مضمون آیه کتیبه دوم اشاره پیروزی و گشایش امور را دارد	آیه ۱ سوره فتح	
	مناره دوم: صلوات بر معصومان علیهم السلام		

کتبیه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»				
مناره	متن کتبیه	آیات قرآن	نوع کتابت	نوع کتابت
مسجد تاریخانه دامغان	کتبیه کاشیکاری: «شَهَدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَإِلَهٌ إِلَّا هُوَ وَالْمَلائِكَةُ أَوْلُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقُسْطَلِ لَا إِلَهٌ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»	آیه ۱۸ سوره آل عمران	کوفی معقد/ گره دار/ بافته دار و گلدار	
	مضمون آیه کتبیه اشاره به شهادت عملی دارد و هماهنگی در میان آفریده‌ها، بهترین نمونه گواهی بر یکتایی خداست			
	کتبیه آجری: «بِئْوَمَيْذٍ يُوقِيْمُ اللَّهُ دِيْنَهُمُ الْحَقُّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ»	آیه ۲۵ سوره نور		
سنگ بست	مضمون آیه کتبیه اشاره به عدالت خداوندی و روز قیامت دارد		کوفی	
	کتبیه آجری: «وَمَنْ أَحْسَنْ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ»	آیه ۳۳ سوره فصلت		
برسیان	مضمون آیه کتبیه دعوت مسلمین به تسليم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح است، و با توجه به مضمون آیه و قرار گرفتن مناره در نزدیکی مسجد مجموعه ارسلان جاذب، می‌توانسته کاربری مادنی داشته باشد.		کوفی	
	کتبیه آجری: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ازْكُوْنَا وَاسْجُدُوْنَا وَاعْبُدُوْنَا زَكَّوْنَا وَأَفْعَلُوْنَا الْحَيْرَ لِتَعْلَمُنَّ نَفْلُوْنَ»	آیه ۷۷ سوره حج		
چهل دختران	مضمون آیه کتبیه با توجه به قرارگیری منار در جوار مسجد اشاره به عبادت در راه خدا دارد.		کوفی	
	کتبیه آجری اول: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، طَهِ، مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْفَعِي، إِلَّا تَذَكَّرَ لِمَنْ يَحْسُنِي، تَنْزِيلًا مِمَّنْ حَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ الْأَعْلَى، الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى	پنج آیه اول سوره طه		
	مضمون آیات کتبیه اشاره به شان نزول قرآن دارد			
مسجد ساوه	کتبیه آجری دوم: بسم الله الرحمن الرحيم. لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ «وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» خیر الناس بعد رسول الله صلی الله علیه «.....» «..... على بن ابی طالب رضی الله عنہم اجمعین»	شهادتین	ثلث برجسته	
	با توجه به مکان قرارگیری منار مضمون عبارت کتبیه اشاره به دو اصل توحید و نبوت به عنوان رکن اصلی دین دارد			
بسطام	کتبیه آجری: «لَا نَبِيَّ بَعْدَ مُحَمَّدٍ»	-	کوفی	
	اشارة به پیامبر خاتم حضرت محمد ﷺ دارد			
پاییز: ۱۳۹۹ شماره اول سال اول	کتبیه آجری: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّوبُ لَا تَأْخُذُهُ سَنَةٌ وَلَا تَوْمُمُهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْعُعُ عَنْهُ إِلَّا يَأْذِيهِ بَعْلُمَ مَا يَبْيَنُ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلَقُهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِيَسِّرٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَنْبُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ»	آیه ۲۵۵ سوره بقره	کوفی	
	مضمون آیه کتبیه اشاره به اظهار عبودیت در برابر ذات اقدس الهی و عبادت			

کتبیه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ نگارنده

نوع کتابت	آیات قرآن	متن کتبیه	مناره
کوفی بنایی	-	کتبیه آجری: «الملک لِلَّهِ»	گار
کوفی ساده	آیه ۳۳ سوره فصلت	کتبیه آجری: «وَقَدْ أَخْسَنْتُ قَوْلًا مَّمَّنْ دَعَا إِلَيِّ اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» مضمون کتبیه مناره دعوت مسلمین به تسليم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح است	سین
کوفی معقلی فرورفته	-	کتبیه آجری: «اللَّهُ، مُحَمَّدٌ وَ عَلَيْهِ السَّلَامُ»	مسجد جامع زواره
کوفی	-	کتبیه اول آجری بر زمینه کاشی: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» مضمون آیه کتبیه اشاره به اصل توحید و فهم عمیق و عمل به دستورات الهی دارد	
کوفی	-	کتبیه دوم کاشی فیروزه‌ای: «الملک لِلَّهِ»	
کوفی	شهادتین	کتبیه سوم کاشی فیروزه‌ای: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» مضمون عبارت کتبیه اشاره به دو اصل توحید و نبوت به عنوان رکن اصلی دین دارد	مسجد علی
کوفی بنایی	آیه ۲۲ سوره حشر	کتبیه چهارم گچی: «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» مضمون کتبیه اشاره به یگانگی ذات خداوندی دارد	
کوفی بنایی	آیه ۱۸ سوره آل عمران	کتبیه پنجم آجری بر زمینه گچی: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأَوْلُو الْعِلْمِ قَاتِلًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» مضمون آیه کتبیه اشاره به شهادت عملی دارد و هماهنگی در میان آفریده‌ها، بهترین نمونه‌ی گواهی بر یکتایی خداست.	
کوفی	آیه ۱۱ سوره جمعه	کتبیه آجری: «وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً فَوْتُوهُمْ أَفْتَضُوا إِلَيْهَا وَتَرْكُوكَ قَاتِلًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهُوَ وَمَنْ التَّجَارَةُ وَاللَّهُ خَيْرٌ الرَّازِيقِينَ» با توجه به کاربرد مناره در هدایت کاروانیان به سوی آبادی در شب مضمون کتبیه اشاره به عبادت خداوند و تلنگری برای دین محوری است، برای دلباختگان که در دل جاده به دنبال داد و ستد هستند	خسروگرد
کوفی	حدیث	کتبیه اول فیروزه‌ای بر زمینه آجری: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ صَادِقًا مخلصاً مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» مضمون حدیث کتبیه اشاره به دو اصل توحید و نبوت به عنوان رکن اصلی دین دارد	ساریان

کتبیه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»				
مناره	متن کتبیه	آیات قرآن	نوع کتابت	
	کتبیه دوم فیروزه‌ای برجسته بر زمینه آجری: «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مَقْنَعًا إِلَى اللَّهِ وَعَمَلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّمَا مِنَ الْمُشْلِمِينَ» مضمون کتبیه مناره دعوت مسلمین به تسليم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح است	آیه ۳۳ سوره فصلت	کوفی	
	کتبیه سوم آجری: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»، «وَهُوَ يُكْلِّ شَيْءٍ عَلَيْمٌ»، «هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ»	این سه آیه در سوره‌های متعددی از قرآن کریم مانند: آیه ۲۹ سوره بقره، آیه ۲۵۵ سوره بقره، آیه ۱۰ سوره انعام، آیه ۳ سوره حید، آیه ۷۶ سوره مائدہ، آیه ۲۰ و ...	کوفی بنایی	
	مضمون آیه کتبیه اشاره به اصل توحید و فهم عمیق و عمل به دستورات الهی دارد آگاهی و نظارت خداوند در همه امور هستی.			
زار	کتبیه فیروزه‌ای بر زمینه آجری: «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مَقْنَعًا إِلَى اللَّهِ وَعَمَلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّمَا مِنَ الْمُشْلِمِينَ» «الله ربی» مضمون کتبیه مناره دعوت مسلمین به تسليم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح است	آیه ۳۳ سوره فصلت	کوفی	
راهروان	کتبیه کاشی فیروزه‌ای: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ صَادِقًا مُخْلِصًا مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ» مضمون عبارت کتبیه اشاره به دو اصل توحید و نبوت به عنوان رکن اصلی دین دارد	حدیث	ثلث	
خانقه شیخ عبدالصمد اصفهانی	کتبیه اول آجری: «العظمة الله» کتبیه دوم آجری: «الملک لله»	-	کوفی	
دارالضیافه	کتبیه معرف بر زمینه کاشی لاجوردی: «وَمَنْ ذَخَّلَهُ كه اشاره به آیه «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ فُضِّلَ لِلنَّاسِ لِذَلِكَ بِنَكَّةِ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمِينَ، فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقْأَمٌ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَّلَهُ كَانَ آمِنًا» دارد. مضمون آیه کتبیه اشاره به نشانه‌های روشن عبادت خداوند دارد	آل عمران آیه ۹۶ و ۹۷	ثلث سفید	
	کتبیه‌های داخل طاس مقرنس مناره اسماء «محمد» (علی) «فاطمه» «حسن» «حسین»	اسماء مقدس	ثلث سفید	
	پوشش تزئینات مناره‌ها در هفت ردیف به ترتیب؛ «الله»، «اکبر»، «الله»، «محمد»، «علی»، «حسن» «حسین»	اسماء مقدس	کوفی بنایی	

کتیبه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»

نوع کتابت	آیات قرآن	متن کتیبه	مناره
کوفی بنایی	-	کتیبه لاجوردی بر زمینه آجری: «الله أكْبَرُ» دو کلمه الله و اکبر در (توبه، ۷۷، عنکبوت ۴۵ و غافر ۱۰) در کتارهم قرار گرفتند. مضمون کتیبه‌ها اشاره به عظمت و بزرگی خداوند دارد	مسجد اشترجان
کوفی بنایی	شهادتین	کتیبه اول کاشی فیروزه‌ای بر زمینه آجری: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ محمد رسول الله، علی ولی الله حفظہما مضمون آیه کتیبه اشاره به شهادتین و پیام اسلام دارد	دردشت
کوفی بنایی	-	پوشش تزئینات کاشی فیروزه‌ای دور مناره بر زمینه آجری: «الله أكْبَرُ»	
ثلث	آیه ۱۵ سوره فاطر	کتیبه اول کاشی فیروزه‌ای بر زمینه سفید و لاجوردی: «يَا أَيُّهَا ^۱ النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْخَمِيدُ» مضمون آیه اشاره به احادیث ذات خداوندی و بندگی انسان دارد	باقوش خانه
کوفی بنایی	-	پوشش تزئینات کاشی فیروزه‌ای دور مناره بر زمینه آجری: «الله أكْبَرُ»	
کوفی	اسماء مقدس	مناره‌های ایوان طلا: گلدسته‌ها پوشیده از کاشی گرهی به صورت مارپیچ بین پیچ‌ها، اسمای مبارک: «الله»، «محمد»، «علی»	حرم حضرت معصومه
کوفی	اسماء مقدس	مناره‌های ایوان طلا: گلدسته‌ها پوشیده از کاشی گرهی به صورت مارپیچ بین پیچ‌ها، اسمای مبارک: «الله»، «محمد»، «علی»	
کوفی	آیه ۵۶ سوره احزاب	کتیبه زیر مقررنس: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلِّوْنَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا ^۲ الَّذِينَ آمَنُوا صَلُوْعَ عَلَيْهِ وَسَلَّمُوا تَسْلِيمًا» مضمون آیه در کتیبه اشاره به درود بر پیامبر از جانب خداوند و فرشتگان دارد	
کوفی	ذکر	مناره‌های ایوان آیینه	حرم حضرت معصومه
		کتیبه مناره اول: «لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَظِيمِ»	
	تسبيحات اربعه	مضمون کتیبه اشاره به ذکر افراد مؤمن و اولیای الهی است	
		کتیبه مناره دوم: «سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ»	
	تسبيحات اربعه	مضمون کتیبه اشاره به حمد و ثنا دارد، که مخصوص خداوند است	
اسماء الحسنی	پوشش هر دو مناره از بالا تا پایین سرتاسر کاشی گرهی است که در میان آنها نام های پروردگار متعال خوانده می شود.		
	اسماء مقدس	مناره‌های صحن بزرگ: اسماء: «الله»، «محمد»، «علی» ^۳ مرتبه	

کتبیه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»				
مناره	متن کتبیه	آیات قرآن	نوع کتابت	
	کتبیه کاشی‌رنگین بر زمینه آجری پایه منار: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» مضمون آیه کتبیه اشاره به اصل توحید در دین دارد پوشش تزئینات ۴۳ ترنج کاشیکاری دور مناره بر زمینه آجری: شامل «اسماء حسنی» و نقش اسلامی و خاتی است.	-	کوفی معلقی کشیده	
	«بِالْحَيَاةِ، يَامُقْرِبٍ، يَاعَالَىٰ، يَاجِبَارٍ، يَامُرْضِىٰ، يَامُخْفِىٰ، يَامُحْمَىٰ، يَاسَامِعٍ، يَامُنْصُورٍ، يَامَانٍ، يَابَرْضُونَ، يَابَقِىٰ، يَابَحِكِيمٍ، يَابَرْحَمَانٍ، يَاقْوِىٰ، يَابَلِيمٍ، يَابَرَادِعٍ، يَارَشِيدٍ، يَابَدُودٍ، يَابَدِيَانٍ، يَابَرِحِيمٍ، يَابَوَهَابٍ، يَابَهَادِىٰ، يَابَسْبَاحَانٍ، يَابَجَانَانٍ، يَابَرَهَانٍ، يَابَمِبِينٍ، يَابَعَلِىٰ، يَابَمَاجَدٍ، يَابَنُورٍ، يَابَهَوٍ، يَابَمُحَمَّدٍ، يَابَجَوَادٍ»	دعای جوشن کبیر	ثلث و کوفی	
مسجد گوهرشاد	کتبیه زیر تر صح: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدُ رَسُولُ اللَّهِ» مضمون عبارت کتبیه اشاره به دو اصل توحید و نبوت در دین دارد	شهادتین	کوفی بنایی	
	کتبیه زیر مقرنس مناره: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِي لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاقْصُعُوا إِلَيْيِ ذَنْبُ اللَّهِ وَذَنْبُ الْبَيْعِ ذَلِكُمْ حَيْثُ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ»، «فَإِذَا قُصِيتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَصْلِ اللَّهِ وَادْتُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّمُونَ»	آیه ۹ و ۱۰ سوره جمعه	کوفی طوماری	
	مضمون آیه در کتبیه اشاره به بربایی نماز و ذکر خدا دارد کتبیه پایه مناره سمت شرقی ایوان مقصوره: «إِنَّمَا يَعْفُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمِنٍ بِاللَّهِ وَالْأَيَّمَ الْآخِرِ وَأَقْامَ الصَّلَاةَ وَأَتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشُ إِلَّا اللَّهُ فَعَسَى أَوْلَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ» مضمون آیه در کتبیه اشاره به بربایی نماز و ذکر خدا و پرداخت زکات دارد	آیه ۱۸ سوره توبه	ثلث	
مدرسه چهارباغ	کتبیه ثلث بر زمینه لاجوردی: «عَلَىٰ مِنْيَ وَأَنَا مِنْ عَلِيٰ».	حدیث	ثلث	
	کتبیه ورودی شرقی بر زمینه لاجوردی: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلِّوْنَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلَوَاتُهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَوْا تَسْلِيْمًا». مضمون آیه در کتبیه اشاره به درود بر پیامبر از جانب خداوند و فرشتگان دارد	آیه ۵۶ سوره احزاب	ثلث	
مسجد جامع همدان	ساقه مناره‌ها اسماء جلاله «الله»، «محمد» و «علی» در قالب کاشی‌های سفید رنگ در زمینه فیروزه‌ای	اسماء مقدس	کوفی بنایی	
	کتبیه‌های ایوان شمالی: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِذَا جَاءَ رَصْرَ اللَّهِ وَالْفَتْحُ وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَعْفِرْهُ إِلَّهُ كَانَ تَوَابًا» مضمون آیه در کتبیه اشاره به نصرت و پیروزی از جانب خداوند دارد	سوره نصر	ثلث	

کتبیه‌های قرآنی مناره‌های ایرانی؛ «نگارنده»

مناره	منتن کتبیه	آیات قرآن	نوع کتابت
(جامع عباسی) کتبیه‌های سردر مسجد:	کتبیه با زمینه فیروزه ای: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، فُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدُ، اللَّهُ الصَّمَدُ، لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُوْلَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَّهُ كُفُواً أَحَدٌ»	سوره اخلاص	کوفی بنایی
مسجد امام اصفهان	مضمون آیه کتبیه اشاره به احادیث ذات خداوند دارد. «إِنَّ اللَّهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ»	شهادتین	کوفی بنایی
مسجد امام اصفهان	مضمون عبارت کتبیه اشاره به دو اصل توحید و نبوت دارد		
مسجد امام اصفهان	کتبیه زیر مقرنسی هر دو مناره بر زمینه کاشی لاجوردی: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلِّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلَوَاتُهُ عَلَيْهِ وَسَلَامٌ تَسْلِيمًا»	آیه ۵۶ سوره احزاب	ثلث
مسجد امام اصفهان	مضمون آیه در کتبیه اشاره به درود بر پیامبر از جانب خداوند و فرشتگان دارد		ثلث
مسجد امام اصفهان	کتبیه بنایی بر زمینه فیروزه ای: تکرار نام «محمد»، «علی»	اسماء مقدس	کوفی بنایی
مسجد امام اصفهان	کتبیه‌های داخل مسجد امام:		ثلث
مسجد امام اصفهان	کتبیه زیر مقرنسی هر دو مناره بر زمینه کاشی لاجوردی: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلِّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلَواتُهُ عَلَيْهِ وَسَلَامٌ تَسْلِيمًا»	آیه ۵۶ سوره احزاب	ثلث
مسجد امام اصفهان	«وَقُلْ لِحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَخَذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الدُّلُّ وَكَبِيرٌ تَنْبِيرًا»	آیه ۱۱۱ سوره الاسرا	
مسجد امام اصفهان	مضمون آیه کتبیه اشاره به احادیث ذات خداوند دارد.		

نتیجه‌گیری

مناره‌ها به جهت موقعیت قرارگیری خاص خود و ارتباط با بناهای مذهبی و غیرمذهبی و عام المنفعه از گذشته تاکنون مورد توجه بوده است. اهمیت مناره‌ها؛ به عنوان سمبول بنای اسلامی سبب گردیده تزیینات کتبیه‌نگاری ویژه‌ای را دارا باشد. تزیینات کتبیه‌نگاری مناره‌های شاخص نشانگر دوره‌ای از تحولات ساختاری می‌باشد که عمدۀ این تحولات در کتبیه‌های آجری و کاشی با خطوط کوفی و ثلث نقر گردیده و تا دهه‌های اخیر ادامه داشته است. به طور کلی کتبیه‌های مناره‌های شاخص دوران اسلامی در راستای بیان مفهوم ساختاری بناهای وابسته ساخته و پرداخته شده است. زیرا از آیات و روایات و اسامی الهی که مرتبط با توحید و نبوت، برپایی نماز و عبادت و تقرب به درگاه الهی فراوان بهره گرفته شده است. به صورت جزئی مضامین کتبیه‌ها، شامل سوره‌ها به صورت کامل

و بیا آیات قرآن کریم، احادیث پیامبر، اسماء الهی، نامهای پیامبر اکرم و ائمه معصوم، اسمی بانیان و برخی از کاشیکاران و معماران است. اغلب کتبیه‌ها در بدنه منار و تاج آن، متمرکز است. یکی از دلایل تمرکز کتبیه‌ها در فضاهای مذکور رفت و آمد و توجه مردم و نمازگزاران در این قسمت‌ها است. مجموعه کتبیه‌ها با قلم‌های مختلف نوشته شده، اما قلم به کار رفته در غالب کتبیه‌های قرآنی کوفی و برخی ثلث است که بر زمینه آجری و کاشی اجرا گردیده است. مستندسازی این استاد زنده و ارزشمند تاریخی در راستای نمایان ساختن سیر تحولات هنری و معماري مربوط به آن از اهمیت زیادی برخوردار است و ارزش مقاوم آن بر همگان مشخص است.

آیات قرآن در مناره‌ها		
مفهوم آیه	مناره	نام آیات
اظهار عبودیت در برابر ذات الهی	بسطام	آیه ۲۵۵ سوره بقره
بقای پدیده‌ها	حرم امام رضا <small>ع</small>	آیه ۴۱ سوره فاطر
پیروزی و گشايش امور	حرم امام رضا <small>ع</small>	آیه ۱ سوره فتح
به شهادت عملی	مسجد تاریخانه دامغان، مسجد علی	آیه ۱۸ آل عمران
عدالت خداوندی و روز قیامت	مسجد تاریخانه دامغان	آیه ۲۵ سوره نور
تسلیم در برابر خداوند و دعوت به انجام عمل صالح	سنگ بست، سین، ساریان، زیار	آیه ۳۳ سوره فصلت
نشانه‌های روشن عبادت خداوند	دارالضیافه	آیه ۹۶ و ۹۷ آل عمران
درود بر پیامبر خاتم <small>صلوات الله علیہ و آله و سلم</small>	حرم حضرت معصومه، مسجد امام اصفهان، مدرسه چهارباغ	آیه ۵۶ سوره احزاب
توحید	مسجد امام اصفهان	آیه ۱۱۱ سوره الاسرا
بریایی نماز و ذکر خداوند	گوهرشاد	آیه ۹ و ۱۰ سوره جمعه
بریایی نماز	خسروگرد	یه ۱۱ سوره جمعه
عبادت در راه خداوند	برسیان	آیه ۷۷ سوره حج
شان نزول قرآن	چهل دختران	پنج آیه اول سوره طه
توحید	مسجد علی	آیه ۲۲ سوره حشر
بریایی نماز و ذکر خداوند و پرداخت زکات	گوهرشاد	آیه ۱۸ سوره توبه
پیروزی	مسجد جامع همدان	سوره نصر
توحید	مسجد امام اصفهان	سوره اخلاص

مضامین مقدس در مغاره‌ها		
مفهوم آیه	مناره	مضامین مقدس
بزرگی و عظمت خداوند	دردشت، باقوشخانه، حرم حضرت معصومه، مسجد امام اصفهان	الله اکبر»
توحید	مسجد عتبی اصفهان، مسجد علی، ساریان، گوهرشاد	«لا إِلَهَ إِلَّا اللهُ
توحید و نبوت	مسجد علی، مسجد امام اصفهان	«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ
توحید و نبوت	ساریان، رهوان	«لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ صَادِقًا مَخْلُصًا محمد رسول الله»
توحید و نبوت	ساریان، رهوان	«لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ صَادِقًا مَخْلُصًا محمد رسول الله»
عظمت و بزرگی خداوند و اولیاء الله	دارالضیافه، حرم حضرت معصومه، گوهرشاد، مسجد امام اصفهان، مسجد جامع همدان	اسماء مقدس
گواهی دادن به یگانگی خدا و رسالت حضرت محمد ﷺ	چهل دختران، مسجد علی، دردشت، گوهرشاد، مسجد امام اصفهان	شهادتین
حمد و ثناء	حرم حضرت معصومه	تسبيحات اربعه
ولایت	مدرسه چهارباغ	حدیث

كتابنامه

قرآن کریم

- اینینگهاوزن، ریچارد و الک گرابار (۱۳۸۳)، **هنر و معماری اسلامی** «۱»، ترجمه یعقوب آزند، تهران: انتشارات سمت.
- ارلان، نادر- لاله بختیار (۱۳۹۲)، **حس وحدت (نقش سنت در معماری ایرانی)**، مترجم، ونداد جلیلی، تهران: انتشارات علم معمار.
- بوکهارت، تیتوس (۱۳۹۲)، **هنر اسلامی زبان و بیان**، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: نشر سروش.
- پادشاه، محمد (۱۳۳۵)، **فرهنگ آندراج**، جلد ۶، زیرنظر دبیر سیاقی، تهران: انتشارات خیام.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۹۴)، **آشنایی با معماری اسلامی ایران**، تالیف دکتر غلامحسین معماریان، تهران: موسسه آموزش عالی دیلمان.
- پوپ، آرتور، فیلیپ آکرمن (۱۳۸۷)، **سیری در هنر ایران**، جلد ۳، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دوگوبینو، کنست (۱۳۸۳)، **سفرنامه کنست دوگوبینو**، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر قطره.
- دیوالافوا، مادام ژان (۱۳۷۱)، **ایران-کلده-شوشن**، ترجمه علی-محمد فرهوشی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- رهنورد، زهراء (۱۳۹۲)، حکمت هنر اسلامی، تهران: انتشارات سمت.
- زمانی، عباس (۱۳۵۱)، منار و مناره تزیینی در آثار تاریخی اسلام، نشریه هنر و مردم شماره ۱۲۱، از صفحه ۷۲-۶۲.
- زکی، محمدحسن (۱۳۲۰)، صنایع ایران بعد از اسلام، ترجمه محمدعلی خلیلی، تهران: چاپخانه اقبال.
- فلاندن، اوژن (۱۳۵۶)، سفرنامه فلاندن اوژن به ایران، تهران: انتشارات اشراقی.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۶)، تزیینات وابسته به معماری اسلامی، تهران: انتشارات.
- _____ (۱۳۸۶)، معماری ایران در دوره اسلامی، تهران: انتشارات سمت.
- _____ (۱۳۸۶)، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران: انتشارات سمت.
- نجیب‌اولغو، گل‌رو (۱۳۷۹)، هندسه و تزیین در معماری اسلامی، مترجم، مهرداد قیومی بید هندی، تهران: انتشارات روزنه.
- نفیسی، علی‌اکبر (۱۳۵۵)، فرهنگ نفیسی، تهران: کتاب فروشی خیام.
- واندنبرگ، لوئی، (۱۳۴۸)، باستان‌شناسی ایران باستان، مترجم، عیسی بھنام، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- وزیری، علی نقی (۱۳۶۳)، زیباشناسی در هنر و طبیعت، تهران: انتشارات هیرمند.
- ویلبر، دونالد (۱۳۶۵)، معماری اسلامی ایران در دوران ایلخانیان، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- هیلن براند، رویرت (۱۳۸۵)، معماری اسلامی (معن، مفهوم، کارکرد)، تهران: انتشارات روزنه.
- _____ (۱۳۹۱)، هنر و معماری اسلامی، تهران: انتشارات روزنه.

Petersen, Andrew, **DICTIONARY OF ISLAMIC ARCHITECTURE**, 2002, This edition published in the Taylor & Francis e-Library.